

Почтарьов Сергій Олександрович, к.юр.н., доц. кафедри професійної освіти, Університет Григорія Сковороди в Переяславі
вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав, 08401, Україна
e-mail: kvota.kvota@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8504-8182>

DATA ABOUT THE AUTHORS

Koziy Tatyana, Senior Lecturer of Vocational Education Department, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav
Str. Sukhomlinsky 30, Pereyaslav, 08401, Ukraine
e-mail: Koziytv@gmail.com

Pochtarev Sergey, Ph.D., Associate Professor of Vocational Education Department, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav
Str. Sukhomlinsky 30, Pereyaslav, 08401, Ukraine
e-mail: kvota.kvota@gmail.com

УДК 631.11

<https://doi.org/10.31470/2306-546X-2023-56-19-28>

РОЗВИТОК МАЛИХ ФОРМ ГОСПОДАРЮВАННЯ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ

Ланченко Є. О.,
Івченко В. М.

Актуальність. Виробництво трудомісткої сільськогосподарської продукції в державі більшою мірою забезпечується малими формами господарювання. Вони відіграють важливу роль у продовольчій безпеці, забезпеченні зайнятості сільського населення, формуванні життєвого середовища в громадах. Тому дослідження розвитку малих форм господарювання в аграрному секторі економіки у період воєнного стану в Україні є актуальним.

Постановка проблеми. В аграрному секторі економіки України відбулась трансформація колективних сільськогосподарських підприємств у господарські суб'єкти ринкового типу. У велико- й середньотоварних сільськогосподарських підприємствах простежується концентрація виробництва менш трудомістких і експортоорієнтованих сільськогосподарських культур, продовжується зменшуватися кількість працівників у них. Тому визначення соціально-економічних засад розвитку малих форм господарювання має бути важливим завданням сучасної аграрної політики.

Предмет дослідження охоплює теоретико-практичні засади розвитку малих форм господарювання в аграрній сфері. Метою роботи є обґрунтування соціально-економічних напрямів розвитку малих форм господарювання в аграрному секторі економіки. Методи проведення дослідження: історичний, системний підхід, абстрактно-логічний, статистико-економічний, розрахунково-конструктивний методи.

Результати роботи: узагальнено суть і проведена класифікація видів малих форм господарювання в аграрному секторі економіки на основі організаційно-правових і соціально-економічних засад їх розвитку; обґрунтовано пріоритетні напрями розвитку малих форм господарювання для забезпечення зайнятості й мотивації сільського населення до формального ведення агробізнесу, враховуючи їх поточний економічний стан; визначено концептуальні напрями поліпшення ділової економічної активності малих форм господарювання завдяки організаційній і матеріальній підтримці та інфраструктурному розвитку сільських територій.

Галузь застосування результатів: формування аграрної і регіональної політики на макро- й мезорівнях економіки, процес розробки проєктів державних і місцевих програм розвитку аграрного сектору економіки та сільських територій.

Висновки: організаційна й фінансово-матеріальна підтримка розвитку малих форм господарювання в аграрному секторі економіки забезпечить зменшення безробіття в галузі, сприятиме розвитку соціально-трудової сфери в сільській місцевості.

Ключові слова: підприємництво, мале підприємство, фермерське господарство, сільське домогосподарство, мала форма господарювання, аграрний сектор економіки.

DEVELOPMENT OF SMALL FORMS OF FARMING IN THE AGRARIAN SECTOR OF THE ECONOMY

Lanchenko Yevhenii,
Ivchenko Volodymyr

Topicality. The production of labor-intensive agricultural products in the state is largely provided by small enterprises. They play an important role in food security, ensuring the employment of the rural population, and

shaping the living environment in communities. Therefore, the research of the development of small forms of business in the agrarian sector of the economy during the period of war in Ukraine is relevant.

Formulation of the problem. *In the agrarian sector of the economy of Ukraine, the transformation of collective agricultural enterprises into market-type business entities took place. In large- and medium-sized agricultural enterprises, the concentration of production of less labor-intensive and export-oriented agricultural crops can be traced, and the number of employees in them continues to decrease. Therefore, determining the social and economic foundations of the development of small forms of business should be an important task of modern agrarian policy.*

The subject of research *covers the theoretical and practical principles of the development of small forms of business in the agrarian sphere. The purpose of the work is to substantiate the social and economic directions of the development of small forms of business in the agrarian sector of the economy. Research methods: historical, systematic approach, abstract-logical, statistical-economic, calculation-constructive methods.*

Results of the work: *the essence was summarized and the classification of types of small forms of management in the agrarian sector of the economy was carried out on the basis of organizational, legal and social and economic foundations of their development; the priority directions for the development of small forms of business to ensure employment and motivation of the rural population to formally conduct agribusiness are substantiated, taking into account their current economic condition; conceptual directions for improving the business economic activity of small businesses thanks to organizational and material support and infrastructural development of rural areas have been determined.*

Practical implementation: *the formation of agrarian and regional policy at the macro- and meso-levels of the economy, the process of developing projects of state and local programs for the development of the agrarian sector of the economy and rural areas.*

Conclusions: *organizational and financial and material support for the development of small forms of business in the agrarian sector of the economy will ensure a decrease in unemployment in the industry, will contribute to the development of the social and labor sphere in rural areas.*

Key words: *entrepreneurship, small enterprise, farms, rural household, small form of business, agrarian sector of the economy.*

JEL Classification: O18, Q12-13, R58

Актуальність. Виробництво сільськогосподарської продукції в Україні забезпечується як товарними суб'єктами господарювання (великі, середні, малі й мікропідприємства, фермерські господарства, фізичні особи – підприємці), так і напівтоварними або нетоварними домогосподарствами переважно сільського населення. Більшість останніх ведуть сільське господарство на земельних ділянках невеликого розміру, утримують невелике поголів'я худоби та птиці для забезпечення своїх родин продуктами харчування та реалізації надлишків на звичайних продовольчих ринках. З 1990-х років і до сьогодні виробництво трудомісткої продукції (плоди, овочі, картопля, молоко, м'ясо тощо) поступово зміщувалося до малих форм господарювання в аграрному секторі економіки, які відіграють важливу роль у стабільній продовольчій безпеці народу України, забезпеченні зайнятості сільського населення, формуванні життєвого середовища в багатьох територіальних громадах тощо. Тому наукове економічне дослідження організаційно-правових і соціально-економічних засад розвитку малих форм господарювання в аграрному секторі економіки України раніше й особливо тепер, у період воєнного стану в державі та майбутнього повоєнного періоду, залишається актуальним.

Ступінь дослідження даної проблеми вченими. Проблематику розвитку різних форм господарювання в аграрному секторі економіки, зокрема роль і місце малого підприємництва, фермерських господарств, їх кооперації тощо розглянуто в багатьох наукових працях відомих вчених. Так, О.М. Могильний ґрунтовно охарактеризував політико-економічні засади розвитку організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі економіки (підприємства, фермерські господарства, сільські домогосподарства) [1].

В.К. Збарський, А.В. Збарська та інші вчені, аналізуючи динаміку економічних показників господарювання фермерських і особистих селянських господарств, малих сільськогосподарських підприємств, доводять їх важливе значення при формуванні й збільшенні прошарку населення – середнього класу, а також для розвитку локальної економіки при формуванні об'єднаних територіальних громадах. Адже активний розвиток формального малого агробізнесу забезпечуватиме зростання податкової бази й збільшення відповідних надходжень у місцеві бюджети територіальних громад тощо. Висновки вчених зводяться до поступової трансформації більш активних і товарних сільських домогосподарств у фермерські господарства [2-4]. Подібний напрям аргументовано визначили й інші вчені І.Ф. Баланюк, Д.В. Неміш. Останні провели класифікацію особистих селянських господарств за їх виробничим потенціалом [5].

Вчені Г.Батюк і Н.Ціцька визначили суть і роль малих форм господарювання в агробізнесі, акцентуючи увагу на їх вагомому значенні в підтримці продовольчої безпеки держави, забезпеченні зайнятості сільського населення та соціально-економічного розвитку сільських територій. Ці суб'єкти господарювання виробляють продукцію у невеликих обсягах для задоволення потреб ринку й складають основу дрібнотоварного виробництва на селі [6].

Відомі вчені Ю.О. Лупенко, М.Й. Малік, О.Г. Шпикуляк, дослідивши інституційні засади функціонування сільськогосподарських кооперативів, визначили організаційно-правові проблеми їх розвитку та перспективність для об'єднань малих форм господарювання [7-8]. Інші вчені загострюють увагу й обґрунтовують рекомендації розвитку малого підприємництва в агробізнесі, зокрема фермерських

господарств, їх велику роль у забезпечення зайнятості населення сільських територій, формуванні їх трудових доходів. Важливою в даному контексті є державна підтримка та врахування закордонного досвіду розвитку малих форм господарювання [9-10].

За кордоном вчені Ш. Заманбеков [11], Е. Гаджиеліас [12], Б. Нгуєн [13] та інші зосереджують увагу на концептуальних положеннях сучасного й майбутнього розвитку малого та середнього бізнесу, їх регіональних аспектах і фінансових рішеннях, в умовах пандемії COVID-19 та її подолання тощо. Проблематика розвитку малого підприємництва, зокрема в аграрному секторі економіки, розглянута в наукових працях закордонних вчених Ю. Барчик [14], П. Ернандес [15] та інших, які визначили бар'єри розвитку та напрями їх подолання, регіональні особливості тощо.

Отже, багато вчених України та закордону приділяють увагу у своїх наукових дослідженнях розвитку малих форм господарювання, зокрема в аграрному секторі економіки. Ми приєднуємося до їхніх тверджень і відповідних аргументів, що малі форми господарювання є перспективними в українському агробізнесі, сільських територіальних громадах із точки зору зайнятості (соціальна безпека), забезпечення внутрішнього аграрного ринку трудомісткою продукцією (продовольча безпека на локальному, громадському рівні, рівні домогосподарств), заселеності сільських територій (територіальна безпека) тощо. Разом із тим російсько-українська війна актуалізує проведення ретроспективного аналізу статистичних макроекономічних даних, зокрема за останні три роки до 2021 р., і в ракурсі війни й повоєнного періоду (з 2022 р. та на найближчий період) визначити концептуальні (стратегічні) напрями розвитку даної категорії сільськогосподарських товаровиробників – малих форм господарювання.

Предмет дослідження охоплює теоретико-практичні засади розвитку малих форм господарювання в аграрній сфері в умовах воєнного стану та подальшого післявоєнного періоду.

Метою дослідження є обґрунтування соціально-економічних напрямів розвитку малих форм господарювання в аграрному секторі економіки.

Завдання дослідження: 1) визначити суть і види малих форм господарювання в аграрному секторі економіки; 2) проаналізувати соціально-економічний стан розвитку малих форм господарювання; 3) обґрунтувати концептуальні напрями ефективного виробництва продукції малими формами господарювання в аграрному секторі економіки.

Методи: історичний (визначення організаційних засад розвитку мікро-, мало-, середньо- й великотоварних сільськогосподарських підприємств), системний підхід (розгляд різних умов ведення малого агробізнесу в мирний і воєнний періоди та в контексті розвитку сільських громад), абстрактно-логічний (формулювання понять, умовиводів, узагальнень, висновків), статистико-економічний (ряди динаміки, групування, індекси тощо), розрахунково-конструктивний (прогнозування кількісних показників зайнятості в малих формах господарювання в галузі) методи.

Постановка проблеми. В аграрному секторі економіки України у 1990-2000-х роках відбулась трансформація колективних сільськогосподарських підприємств у господарські суб'єкти ринкового типу: приватні підприємства, товариства з обмеженою відповідальністю, акціонерні товариства, виробничі кооперативи, фермерські господарства тощо. Поступово простежувалися тенденції: зменшення виробництва трудомісткої сільськогосподарської продукції у велико- й середньотоварних сільськогосподарських підприємств, концентрації в них виробництва менш трудомістких і експортоорієнтованих сільськогосподарських культур (зернові культури, соняшник тощо). У цих підприємствах відбувалися процеси інтенсифікації, механізації, електрифікації, автоматизації, зрештою, цифровізації, виробничих агротехнологічних процесів, що вплинуло на збільшення продуктивності праці, однак зменшилась і продовжується зменшуватися до сьогодні кількість найманих працівників у формальному секторі аграрної економіки. У малих формах господарювання нині виробляється до половини агропродукції в державі. Таким чином, постає питання дослідження сучасних соціально-економічних засад розвитку даної категорії товаровиробників.

Результати дослідження. Сільське населення, для якого в сучасних умовах відчувається величезна нестача формальних робочих місць у сільській місцевості (рівень безробіття за методологією МОП в сільській місцевості на кінець 2021 р. становить 10,7%), вели й продовжують вести своє домашнє сільське господарство для забезпечення членів своїх домогосподарств продуктами харчування та реалізації сільськогосподарської продукції на звичайних споживчих продовольчих ринках. Сільські домогосподарства на сьогодні забезпечують близько третини виробництва агропродукції в державі [16]. Такі господарські одиниці мають неформальний характер (вони не зареєстровані як бізнесові організації, не мають соціального й пенсійного страхування тощо).

Сільськогосподарські підприємства в державі останніми роками забезпечують іншу половину обсягів виробництва агропродукції. Серед них є фермерські господарства, які, не зайнявши вагомої частки в структурі валового виробництва агропродукції в Україні (лише 10-13% в останні роки) [16], намагаються вести свою господарську діяльність і конкурувати на ринку збуту з велико- й середньотоварними сільськогосподарськими підприємствами. В аграрному секторі економіки невелику частку товарного агровиробництва забезпечують малі й мікропідприємства, відмінні від фермерських господарств, та фізичні особи – підприємці тощо.

Зрештою, постає необхідність вирішити серед вищезазначених виробників сільськогосподарської продукції малі форми господарювання в аграрному секторі економіки. Узагальнивши результати досліджень вчених [2-6], до малих форм господарювання в аграрному секторі економіки відносять малі сільськогосподарські

підприємства, фермерські господарства й сільські домогосподарства. Враховуючи вищезазначене, можна з упевненістю стверджувати, що разом усі малі форми господарювання забезпечують в останні роки вагому частку в структурі валового виробництва сільськогосподарської продукції (близько 45 %) [16].

У 2022-2023 рр. через війну в Україні залишаються великі площі територій, які знаходяться в окупації військами російської федерації, збільшилася міграція населення всередині країни: на початок березня 2023 р. в кількості близько 5,3 млн осіб та за кордон – близько 4 млн осіб [17]. Перебіг даних складних соціально-демографічних і політико-економічних процесів в Україні зобов'язує нас провести: організаційно-правову й статистико-методологічну ідентифікацію різних видів малих форм господарювання в аграрному секторі економіки, аналіз стану їх розвитку до війни з росією та обґрунтувати прогностичні напрями розвитку малих форм господарювання в аграрній сфері в новому ракурсі подій в державі.

Головним нормативним актом формування й розвитку економічних суб'єктів є Господарський кодекс [18], згідно з яким підприємництво трактується як самостійна, ініціативна, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку. Суб'єктами господарювання є: господарські організації, державні, комунальні та інші підприємства (юридичні особи); громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які здійснюють господарську діяльність як підприємці.

Суб'єкти господарювання залежно від кількості працюючих та доходів від будь-якої діяльності за рік можуть належати до суб'єктів малого підприємництва, у тому числі до суб'єктів мікропідприємництва, середнього або великого підприємництва. Суб'єктами малого підприємництва є: фізичні особи – підприємці та юридичні особи – суб'єкти господарювання, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує 50 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 10 млн євро (більше 400 млн грн). Серед них виокремлюють суб'єктів мікропідприємництва з такими обмеженнями: кількість працівників не перевищує 10 осіб та річний дохід не перевищує суму, еквівалентну 2 млн євро (більше 80 млн грн).

У процесі аналізу розвитку малих підприємств в аграрному секторі економіки виник певний сумнів щодо віднесення до малих форм господарювання частини малих підприємств (5240 од.), де працює від 11 до 50 осіб, дохід – більше 2 млн євро і до 10 млн євро. Проте розрахувавши середню кількість зайнятих осіб у цих малих підприємствах на кінець 2021 р. – 24 особи та річний дохід – 31 млн грн, все таки врахуємо і їх у складі досліджуваної категорії виробників сільськогосподарської продукції – малих формах господарювання в аграрному секторі економіки.

Практично всіх фізичних осіб – підприємців, що займаються агробізнесом, можна віднести до категорії мікропідприємництва, за виключенням суб'єктів 3 групи (але в аграрному секторі економіки якщо вони є, то це нетипові господарства і незначна їх кількість), оскільки в них має місце більш жорстке обмеження за річними доходами (максимум 7,8 млн грн) бути згідно з реєстраційними й податковими вимогами (Податковий кодекс України [18]).

Специфіка господарської діяльності в сільському господарстві вплинула на перелік суб'єктів, що займаються виробництвом агропродукції. Так, з 1990-х років у державі почали формуватися на базі отриманих земельних і майнових паїв колишніх колективних сільськогосподарських підприємств фермерські господарства. Цьому сприяло прийняття декількох редакцій відповідного Закону України «Про фермерське господарство» [18]. Трудові відносини у фермерському господарстві базуються на основі праці його членів (зазвичай, це сім'я фермера в складі 2-5 осіб тощо). У разі виробничої потреби фермерське господарство має право залучати до роботи працівників за трудовим договором (наприклад, сезонні працівники). Сімейне фермерське господарство (площа до 20 га – податкова норма) базується, як правило, на праці лише членів сім'ї керівника такого господарства. У практичній діяльності за нашими спостереженнями в Україні є нетипові фермерські господарства, які мають великі площі й трудові колективи, відповідні доходи тощо. Проте це швидше виняток ніж правило.

Зважаючи на загальний великий обсяг виробництва агропродукції на присадибних ділянках домогосподарств, у невеликих власних тваринницьких приміщеннях для забезпечення своїх потреб родин в харчуванні, а також на продаж, було прийнято у 2003 р. Закон України «Про особисте селянське господарство» [18]. Одне із завдань зазначеного закону є залучення більш ефективних сільських домогосподарств до державної підтримки (субсидії, дотації тощо) та сприяння їх перетворення на формальні господарські суб'єкти.

Гіпотетично поліпшення фінансово-економічної бази функціонування сільських домогосподарств забезпечить їх перехід у формальний сектор аграрної економіки у вигляді малого або мікропідприємства, фермерського господарства або фізичної особи – підприємця, зокрема як сімейного фермерського господарства. Крім того, у нинішній період другого року російсько-української війни та майбутній повоєнний період вказані форми ведення малого агробізнесу оперативно забезпечать певний рівень раціональної зайнятості та власним продовольством членів і працівників малих форм господарювання в галузі, внутрішньо переміщених осіб у всіх населених пунктах держави.

Зважаючи на однорідність за масштабом виробництва продукції, чисельністю зайнятих осіб, площею, доходами, типовий характер ведення агробізнесу, до складу малих форм господарювання слід відносити такі чотири категорії сільськогосподарських товаровиробників: сільські домогосподарства, фізичні особи – підприємці в агробізнесі, фермерські господарства та малі підприємства. Схематично різні види малих форм господарювання в аграрному секторі економіки можна представити наступним чином (рис. 1).

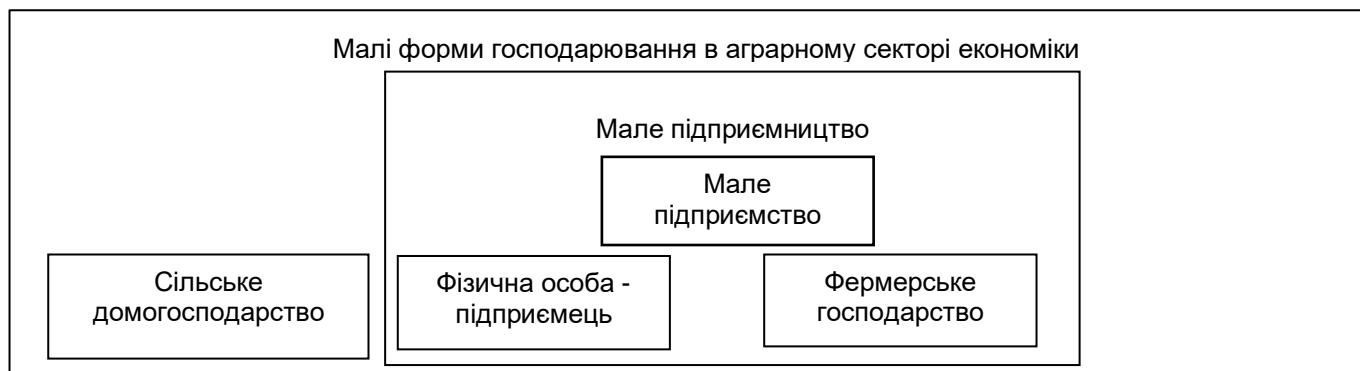

Рисунок 1. Структурна схема різних видів малих форм господарювання в аграрному секторі економіки
Розроблено авторами.

Для виокремлення неформального сектору аграрної економіки слід використовувати категорію «сільське домогосподарство» (тут присутні дефініції «сільське» й «господарство», яке ведеться на землі в домашніх господарствах родин і/або на землях особистого селянського господарства, земельних паях, садових, дачних земельних ділянках тощо). Воно більше відповідатиме вищезазначеній суті господарства, яке займається натуральним і/або товарним виробництвом сільськогосподарської продукції без юридичного оформлення господарської і трудової діяльності.

Узагальнивши визначення малих форм господарювання на основі трактувань різних вчених, Г. Батюк і Н. Ціцька подають його так: малі форми господарювання – це суб’єкти невеликих розмірів чи з невеликим обсягом виробництва продукції, певного виду та способу діяльності, яким притаманні певні правила організації й взаємовідносин господарської діяльності, що працюють із вигодою для себе, у тому числі й отримують прибуток. Малі форми господарювання в сільському господарстві – це господарська діяльність невеликих розмірів селянином-підприємцем з метою отримання вигоди та для задоволення власних потреб у продуктах харчування [6].

Аграрний сектор економіки охоплює виробництво агропродовольчої продукції, його освітньо-наукове забезпечення та аграрну політику, виконує важливу селюформуючу функцію, впливає на розселення сільського населення, забезпечує соціальний контроль за територіями країни тощо. Таким чином, зважаючи на все вищезазначене, під малими формами господарювання в аграрному секторі економіки слід розуміти господарства, які забезпечують виробництво й збут агропродовольчої продукції та обмежуються законодавчо встановленими межами, зокрема за персоналом, доходами, площами ведення агробізнесу. До малих форм господарювання можна відносити такі чотири категорії типових виробників агропродукції: малі підприємства, фермерські господарства, фізичні особи – підприємці і сільські домогосподарства.

Серед головних регулярних видань – статистичних збірників, дані яких дають певну можливість провести такий аналіз розвитку малих форм господарювання в аграрному секторі економіки, можна виокремити наступні: «Сільське господарство», «Діяльність суб’єктів великого, середнього, малого та мікропідприємництва», «Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України» та «Витрати і ресурси домогосподарств України» [16]. У статистичній методології мають місце досліджувані об’єкти: «господарства населення», «домогосподарство» тощо. Саме вони відповідають характеристикам сільського домогосподарства як одного з головних і численних за кількістю видів малих форм господарювання в аграрному секторі економіки.

Вибрані найбільш інформативні дані зі статистичного збірника «Сільське господарство» (табл. 1-2) свідчать про наступне.

Таблиця 1. Дані розвитку фермерських господарств

Показник	Рік			2021/ 2019, +
	2019	2020	2021	
Кількість фермерських господарств, од.	46929	47803	48868	1939
Продукція с/г у фактичних цінах, млн грн	842767	892852	1366456	523689
у т.ч. СДГ	33,9	35,4	32,1	-1,8
ФГ	11,6	10,7	12,7	1,1
Питома вага у виробництві рослинницької продукції у ФГ, %:				
культури зернові та зернобобові	15,3	14,9	16,5	1,2
буряк цукровий фабричний	4,5	4,6	4,8	0,3
соняшник	20,3	18,8	20,2	-0,1
картопля	0,5	0,5	0,6	0,1
культури овочеві	3,0	3,0	2,4	-0,6
культури плодові та ягідні	4,7	4,5	7,2	2,5
Урожайність с.-г. культур у ФГ, ц/га:	44,0	37,4	50,4	6,4

культури зернові та зернобобові				
буряк цукровий фабричний	502,8	445,1	549,6	46,8
соняшник	24,5	18,0	23,6	-0,9
картопля	196,9	196,8	215,5	18,6
культури овочеві	368,3	373,9	346,7	-21,6
культури плодові та ягідні	83,7	86,8	154,9	71,2
Питома вага поголів'я худоби та птиці у ФГ, %:				
ВРХ	3,3	3,6	4,2	0,9
у т.ч. корови	2,4	2,6	3,0	0,6
свині	5,0	5,0	5,0	0,0
птиця	2,1	2,4	2,6	0,5

Примітка. Тут і далі в таблицях: СДГ – сільські домогосподарства; ФГ – фермерські господарства. Складено й розраховано за даними Держстату України [16].

Позитивним явищем в аграрній економіці можна вважати зростання кількості фермерських господарств і обсягів виробництва продукції в них як перспективному виді малих форм господарювання в галузі. Нині фермери забезпечують майже 13 % валового виробництва агропродукції. Більшою мірою вони займаються вирощуванням зернових і зернобобових культур, соняшнику тощо. Для збільшення кількості фермерських господарств, зокрема сімейного типу, варто збільшити/перенаправити державну підтримку та підтримку із місцевих бюджетів територіальних громад, залучати міжнародні благодійні фонди й спонсорські кошти на розвиток малих форм агрогосподарювання на вирощування картоплі, овочів, садів як трудовітких виробництв, розвиток тваринництва, зокрема скотарства як менш ризикованого виду господарської діяльності в аграрному секторі економіки. Адже у фермерських господарствах зазначені трудовіткі види виробництв агропродукції представлено на дуже низькому рівні.

Таблиця 2. Дані розвитку сільських домогосподарств

Показник	Рік			2021/ 2019, +
	2019	2020	2021	
Питома вага у виробництві рослинницької продукції в СДГ, %:				
культури зернові та зернобобові	20,2	20,4	19,0	-1,2
буряк цукровий фабричний	5,4	5,7	4,6	-0,8
соняшник	14,2	12,3	13,3	-0,9
картопля	98,2	98,1	97,7	-0,5
культури овочеві	85,3	84,6	85,9	0,6
культури плодові та ягідні	83,4	83,2	79,2	-4,2
Урожайність с.-г. культур у СДГ, ц/га:				
культури зернові та зернобобові	36,8	31,9	38,8	2,0
буряк цукровий фабричний	342,8	350,5	363,3	20,5
соняшник	19,6	14,7	19,7	0,1
картопля	153,9	156,3	165,1	11,2
культури овочеві	197,6	190,8	199,4	1,8
культури плодові та ягідні	119,6	114	119,8	0,2
Питома вага поголів'я худоби та птиці в СДГ, %:				
ВРХ	66,1	64,9	62,0	-4,1
у т.ч. корови	75,5	74,7	72,5	-3,0
свині	42,4	38,2	36,2	-6,2
птиця	42,0	45,3	43,9	1,9
Середній річний удій молока від 1 корови, кг	4630	4666	4604	-26
Наявність с.-г. техніки в СДГ:				
трактори, тис. шт.	180	184	199	19,0
у % до СГП	139,2	143,0	152,5	13,3
комбайни, тис. шт.	15	14	14	-1,0
у % до СГП	56,0	53,2	52,8	-3,2

Складено й розраховано за даними Держстату України [16].

Натомість у сільських домогосподарствах, які засновані на праці сім'ї, забезпечується до третини виробництва агропродукції. А їх овочево-картопляний, плодово-ягідний і молочно-м'ясний напрями варто трансформувати у формальний вид малого підприємництва в агробізнесі й забезпечувати відповідною продукцією регіональні споживчі аграрні ринки. Адже наявність тракторів у них вже перевищила у 1,5 раза їх кількість у сільськогосподарських підприємствах, що свідчить про їх малу механізацію сільськогосподарського

виробництва продукції. Концептуальним напрямом має бути подальше спрощення формального ведення агробізнесу, його податкове адміністрування, поліпшення логістичної складової у сфері торгівлі.

Збільшення кількості фермерських господарств відбувається завдяки можливості реєстрації сімейного фермерського господарства, що разом із складною демографічною ситуацією на селі вплинуло на зменшення кількості сільських домогосподарств (табл. 3).

Таблиця 3. Економічні характеристики сільських домогосподарств

Показник	Рік			2021/ 2019, +
	2019	2020	2021	
Кількість СДГ, тис. од.	4844,2	4782,1	4734,1	-110,1
Середній розмір СДГ, осіб	2,67	2,67	2,67	0,0
Кількість осіб у СДГ, тис. осіб	12934,0	12768,2	12640,0	-12934,0
У т.ч. % працюючих осіб	57,5	58,4	59,6	2,1
% осіб працездатного віку	26,8	26,8	32,6	5,8
% СДГ, які мають земельні ділянки	98,5	98,4	98,4	-0,1
% СДГ, які утримують худобу, птицю і бджіл	73,6	75,0	75,0	1,4
Розподіл земельної площі (%) за видом її використання домогосподарством (серед домогосподарств, які мають земельні ділянки і використовують їх за напрямом):				
для вирощування продукції лише для власних потреб	14,9	15,8	16,5	1,6
для вирощування продукції для власних потреб і на продаж	13,7	10,0	11,7	-2,0
здається в оренду	69,7	73,5	70,9	1,2
тільки почали освоювати та інше	1,7	0,7	0,9	-0,8
Розподіл домогосподарств, які мають земельні ділянки (%), за розміром площі землі, яку вони використовують:				
10 соток і менше	4,2	4,6	4,1	-0,1
10,1 - 25 соток	15,2	17,1	17,4	2,2
25,1 - 50 соток	17,9	18,2	18,5	0,6
50,1 - 100 соток	18,1	15,2	16,5	-1,6
1,1 - 2 га	7,5	8,5	8,3	0,8
2,1 - 5 га	18,0	17,7	16,9	-1,1
5,1 - 10 га	13,1	11,9	12,1	-1,0
10,1 га і більше	6,0	6,8	6,2	0,2
Кількість працюючих осіб у СДГ, тис. осіб	7325,5	7337,3	7412,9	87,4
Кількість працездатних осіб у СДГ, тис. осіб	3414,3	3367,1	4054,7	640,4
Реальна потреба трансформації до формальної зайнятості населення в малому агропідприємстві, тис. осіб	467,8	336,7	474,4	6,6
Доходи від продажу с.-г. продукції на 1 СДГ, яке виробляє таку продукцію для власних потреб і на продаж, грн	5983,7	7741,5	9038,5	3054,8

Складено й розраховано за даними Держстату України [16].

Вибрані дані зі статистичного збірника «Витрати і ресурси домогосподарств України» про характеристики економічного потенціалу сільських домогосподарств свідчать, що в них на кінець 2021 р. мешкали 12,5 млн осіб, серед яких працюючих осіб – 60 %, а осіб працездатного віку – 30,1 %. Вибіркові статистичні дані за цей рік свідчать, що 11,7 %, або розрахунково – 474,4 тис. осіб у сільських домогосподарствах виробляють сільськогосподарську продукцію для власних потреб і на продаж. Таким чином, можна аргументовано стверджувати, що саме така кількість сільського населення є потенційними засновниками й/або співзасновниками (членами, працівниками) малих форм ведення формального агробізнесу (фермерські господарства, малі підприємства, фізичні особи – підприємці) в найближчому майбутньому. Дані про площі землекористування домогосподарств (особливо там, де більше 1 га) свідчать, що їх кількість може бути й більшою, якщо господарства оберуть трудомісткі й менш капіталомісткі види виробництва сільськогосподарської продукції. Для стимулювання даного процесу необхідно поліпшити виробничу й збутову інфраструктуру на селі. Адже в середньостроковій перспективі, зокрема найближчий повоєнний період, інвестиційна активність прогнозовано буде на низькому рівні.

Остання вибрана інформація зі статистичного збірника «Діяльність суб'єктів великого, середнього, малого та мікропідприємництва» (табл. 4) вказує на актуальність підтримки розвитку малих підприємств в аграрній галузі.

У малих формах агропідприємництва на кінець 2021 р. було зосереджено до 50 % (39,8 % + 7,0 %) офіційно зайнятих працівників (включаючи фізичних осіб – підприємців), або 269,3 тис. осіб (229,2 тис. осіб – у малих підприємствах і 40,1 тис. осіб – у фізичних осіб – підприємців). У їх структурі капіталу простежується тенденція до збільшення власного капіталу та інвестиційних вкладень, що свідчить про зацікавленість у веденні малого

підприємництва в галузі. Саме в ньому максимально себе проявляє статусна мотивація, коли працівник і власник поєднується в одній особі. Збільшується питома вага прибуткових малих підприємств – до 88 %, а також рентабельність праці – до 405,5 тис. грн на одного зайнятого в малих підприємствах у кінці 2021 р.

Таблиця 4. Дані розвитку малих підприємств в аграрному секторі економіки

Показник	Рік			2021/ 2019, +
	2019	2020	2021	
Кількість суб'єктів МП, од.	47924	47282	45613	-2311,0
Кількість зайнятих працівників, тис. осіб	221,9	218,4	229,2	7,3
Питома вага зайнятих в агропідприємстві, %	36,4	38,1	39,8	3,4
Кількість ФОП, од.	25207	23913	23046	-2161
Кількість зайнятих працівників, тис. осіб	43,2	41,7	40,1	-3,1
Питома вага зайнятих в агропідприємстві, %	7,1	7,0	7,0	-0,1
Обсяг реалізованої продукції, млн грн	206240,1	238030,9	329443,2	123203,1
Основні засоби, млн грн	133295,3	151234	164506,5	31211,2
Інші основні засоби, млн грн	57,3	74,2	31,6	-25,7
Оборотні засоби, млн грн	274232,6	319713,9	368875,5	94642,9
Виробничі засоби, млн грн	407585,2	471022,1	533413,6	125828,4
Власний капітал, млн грн	186086,6	241429,1	312153,3	126066,7
Власний капітал, % у балансі	45,7	51,3	58,5	12,8
Капітальні інвестиції, млн грн	19133,2	15790,6	22590,9	3457,7
У % до основних засобів	4,7	3,4	4,2	-0,5
Капіталозабезпеченість зайнятого працівника, тис. грн	601,0	692,8	717,9	116,9
Чистий прибуток	29628,1	45876,1	92938,8	63310,7
Норма прибутку, %	7,3	9,7	17,4	10,1
Питома вага прибуткових	83,2	82,6	88,0	4,8
Рентабельність праці, тис грн на 1 зайнятого	133,5	210,1	405,5	272,0

Примітка. МП – малі підприємства; ФОП – фізичні особи – підприємці.

Складено й розраховано за даними Держстату України [16].

Мале підприємство в аграрному секторі економіки відіграє велике значення для розвитку соціально-трудова сфери сільських територій завдяки залученню населення в аграрному секторі економіки як на формальній, так і неформальній основі. Увага науковців і практиків має бути спрямована на виявлення активних домогосподарств, зокрема на рівні територіальних громад. А їх земельні, фінансові й матеріальні виробничі ресурси мають бути переважно спрямовані на підтримку розвитку малого агробізнесу. У воєнний час і очікуваний післявоєнний період саме гнучкість, оперативність і менша капіталомісткість ведення малого агробізнесу має забезпечити робочими місцями й продовольством сільське населення України. Крім того, це зекономить бюджетні кошти на виплату допомоги по безробіттю, субсидій на оплату житлово-комунальних послуг тощо.

На внутрішньому ринку споживчої агропродовольчої продукції залишається потенційна ємкість (споживчий попит з боку населення в разі поліпшення купівельної спроможності), що дозволить налаштувати логістику просування своєї продукції малими формами господарювання в аграрному секторі економіки. Про це свідчать статистичні дані споживання продовольчої продукції за такими позиціями, як м'ясо, молоко, риба, плоди тощо [16]. Також для малих форм господарювання є перспективи ведення органічного землеробства, бізнесу у сфері сільського, аграрного й екотуризму.

Висновки. Проведене наукове економічне дослідження дозволило узагальнити теоретичні аспекти й класифікацію малих форм господарювання в аграрному секторі економіки. Малі форми господарювання в аграрному секторі економіки забезпечують майже половину виробництва агропродовольчої продукції в державі. До них відносяться малі підприємства, фермерські господарства, фізичні особи – підприємці і сільські домогосподарства.

На жаль, сучасний статистичний облік і зведення даних у відповідні збірники в Україні про господарські суб'єкти не дозволяє комплексно й глибоко проаналізувати й порівняти зазначені чотири категорії малих форм господарювання в аграрному секторі економіки. Тому виникає потреба в поліпшенні змістовного й тематичного наповнення відповідними статистичними даними (окремий розділ), наприклад, у щорічному збірнику «Сільське господарство».

Ураховуючи внутрішній економічний потенціал сільських домогосподарств та невизначеність інвестиційної активності у воєнний і повоєнний період, розвиток і подальше їх перетворення частини з них в інші формальні види агропідприємництва полегшить наслідки соціальної кризи, пов'язаної з безробіттям і збільшенням кількості внутрішньо переміщених осіб всередині держави. Це також частково вирішить питання з продовольчим забезпеченням на рівні домогосподарств, громад, регіонів тощо.

Для зрушення ситуації в бік активного розвитку малого агробізнесу слід спрощувати процедур з ведення обліку, сплати податків і зборів, закриття бізнесу тощо; збільшувати підтримку з боку місцевої влади

організаційно і через надання в оренду земельних ресурсів, виробничих приміщень тощо. У подальших дослідженнях постає необхідність дослідження сучасних організаційно-правових і соціально-економічних засад розвитку обслуговуючої кооперації в аграрному секторі економіки, яка априорі має сприяти економічному розвитку малих форм господарювання в галузі.

Список використаних джерел

1. Могильний О. М. Трансформація організаційно-правових форм сільського господарства: від багатокладності до латифундації. *Економіка АПК*. 2021. № 1. С. 15-27.
2. Збарський В. К., Грибова Д. В. Малі форми господарювання як середовище формування середнього класу на селі. *Науковий погляд: економіка та управління*. 2019. № 3 (65). С. 198-206.
3. Збарська А. В., Алексєєва Ю. Ю. Розвиток малих форм господарювання на селі в умовах формування територіальних громад. *Економіка і суспільство*. 2018. № 16. С. 335-342.
4. Збарський В. К., Алексєєва Ю. Ю. Розвиток малих форм господарювання на селі в умовах формування територіальних громад. *Економіка АПК*. 2017. № 7. С. 23-29.
5. Баланюк І. Ф., Неміш Д. В. Розвиток особистих селянських господарств та їх трансформація у сімейні фермерські. *Економіка АПК*. 2020. № 2. С. 54-67.
6. Батюк Г., Ціцька Н. Роль і теоретична сутність малих форм господарювання у виробництві сільськогосподарської продукції. URL: http://visnuk.kl.com.ua/joom/images/archive/econ/22-1_2015/5.pdf.
7. Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. Теоретико-методологічні засади розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні. *Економіка АПК*. 2021. № 8. С. 31-39.
8. Шпикуляк О. Г., Алексєєва О. В. Розвиток фермерських господарств в організаційно-економічному забезпеченні зайнятості населення. *Економіка АПК*. 2021. № 4. С. 95-107.
9. Золотницька Ю. В. Становлення та розвиток сімейного фермерства у Польщі: досвід для України. *Економіка АПК*. 2020. № 2. С. 45-54.
10. Русанюк В. В. Сутність і цілі державної підтримки малого та середнього підприємництва в аграрному секторі. *Економіка АПК*. 2021. № 2. С. 102-111.
11. Zamanbekov, S., Dogalov, A., Zamanbekov, D., Bildebayeva, A., Cheirkhanova, A., Bakirbekova, A., Sikhimbayeva, B. 2020. Regional development of small and midsize businesses in the conditions of forming of innovative economy of Kazakhstan: a case study. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*, 8(1), 618-639. [http://doi.org/10.9770/jesi.2020.8.1\(43\)](http://doi.org/10.9770/jesi.2020.8.1(43)).
12. Hadjielias, E., Christof, M., Tarba, S. 2022. Contextualizing small business resilience during the COVID-19 pandemic: evidence from small business owner-managers. *Small Bus Econ*, 59, 1351-1380. <https://doi.org/10.1007/s11187-021-00588-0>.
13. Nguyen, B., Canh, N. 2021. Formal and informal financing decisions of small businesses. *Small Bus Econ*, 57, 1545-1567. <https://doi.org/10.1007/s11187-020-00361-9>.
14. Barczyk, J, Musial, W., Zukovskis, J. 2019. Barriers and opportunities to the development of small business in rural areas. *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*, 41, 114-126. <https://doi.org/10.15544/mts.2019.11>.
15. Hernandez, P., Galli, F., Prosperi, P., Sumane, S., Duckett, D., Almaas, H. 2021. Do small food businesses enable small farms to connect to regional food systems? Evidence from 9 European regions. *Global Food Security*, 29, 100505. <https://doi.org/10.1016/j.gfs.2021.100505>.
16. Статистична інформація, експрес-випуски, офіційні публікації. Вебсторінка Держстату України. URL: <http://ukrstat.gov.ua>.
17. Регулювання міграції: прийом біженців з України. Вебсторінка. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/migration-and-asylum/migration-management/migration-management-welcoming-refugees-ukraine_uk.
18. Законодавство України. Вебсторінка. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws>.

References

1. Mohylnyi O. M. (2021). *Transformatsiia orhanizatsiino-pravovykh form silskoho hospodarstva: vid bahatoukladnosti do lattyfundatsii* [Transformation of organizational and legal forms of agriculture: from multi-system to latifundation]. *Економіка АПК*, 1. 15-27.
2. Zbarskyi V. K., Hrybova D. V. (2019). *Mali formy hospodariuvannia yak seredovyshe formuvannia serednoho klasu na seli* [Small forms of economy as an environment for the formation of the middle class in the countryside]. *Науковий погляд: економіка та управління*, 3 (65). 198-206.
3. Zbarska A. V., Aliksieieva Y. Y. (2018). *Rozvytok malykh form hospodariuvannia na seli v umovakh formuvannia terytorialnykh hromad* [The development of small forms of farming in the countryside in the conditions of the formation of territorial communities]. *Економіка і суспільство*, 16. 335-342.
4. Zbarskyi V. K., Aliksieieva Y. Y. (2017). *Rozvytok malykh form hospodariuvannia na seli v umovakh formuvannia terytorialnykh hromad* [The development of small forms of farming in the countryside in the conditions of the formation of territorial communities]. *Економіка АПК*, 7. 23-29.
5. Balaniuk I. F., Nemish D. V. (2020). *Rozvytok osobystykh selianskykh hospodarstv ta yikh transformatsiia u simeini fermerski* [Development of personal village farms and their transformation into family farms]. *Економіка АПК*, 2. 54-67.

6. Batiuk H., Tsitska N. Rol i teoretychna sutnist malykh form hospodariuvannia u vyrobnytstvi silskohospodarskoi produktsii [The role and theoretical essence of small farms in the production of agricultural products]. URL: http://visnuk.kl.com.ua/joom/images/archive/econ/22-1_2015/5.pdf.

7. Lupenko Y. O., Malik M. Y., Shpykuliak O. H. (2021). Teoretyko-metodolohichni zasady rozvytku silskohospodarskoi kooperatsii v Ukraini [Theoretical and methodological foundations of the development of agricultural cooperation in Ukraine]. *Ekonomika APK*, 8. 31-39.

8. Shpykuliak O. H., Alieksieieva O. V. (2021). Rozvytok fermerskykh gospodarstv v orhanizatsiinoekonomichnomu zabezpechenni zainiatosti naseleння [Development of farms in organizational and economic provision of employment of the population]. *Ekonomika APK*, 4. 95-107.

9. Zolotnytska Y. V. (2020). Stanovlennia ta rozvytok simeinoho fermerstva u Polshchi: dosvid dlia Ukrainy [Formation and development of family farming in Poland: experience for Ukraine]. *Ekonomika APK*, 2. 45-54.

10. Rusaniuk V. V. (2021). Sutnist i tsili derzhavnoi pidtrymky maloho ta serednoho pidpriemnytstva v ahrarnomu sektori [The essence and goals of state support for small and medium-sized enterprises in the agricultural sector]. *Ekonomika APK*, 2. 102-111.

11. Zamanbekov, S., Dogalov, A., Zamanbekov, D., Bildebayeva, A., Cheirkhanova, A., Bakirbekova, A., Sikhimbayeva, B. (2020). Regional development of small and midsize businesses in the conditions of forming of innovative economy of Kazakhstan: a case study. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*, 8(1), 618-639. [http://doi.org/10.9770/jesi.2020.8.1\(43\)](http://doi.org/10.9770/jesi.2020.8.1(43)).

12. Hadjielias, E., Christof, M., Tarba, S. (2022). Contextualizing small business resilience during the COVID-19 pandemic: evidence from small business owner-managers. *Small Bus Econ*, 59. 1351-1380. <https://doi.org/10.1007/s11187-021-00588-0>.

13. Nguyen, B., Canh, N. (2021). Formal and informal financing decisions of small businesses. *Small Bus Econ*, 57. 1545-1567. <https://doi.org/10.1007/s11187-020-00361-9>.

14. Barczyk, J., Musial, W., Zuckovskis, J. (2019). Barriers and opportunities to the development of small business in rural areas. *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*, 41. 114-126. <https://doi.org/10.15544/mts.2019.11>.

15. Hernandez, P., Galli, F., Prosperi, P., Sumane, S., Duckett, D., Almaas, H. (2021). Do small food businesses enable small farms to connect to regional food systems? Evidence from 9 European regions. *Global Food Security*, 29. 100505. <https://doi.org/10.1016/j.gfs.2021.100505>.

16. Statystychna informatsiia, ekspres-vypusky, ofitsiini publikatsii [Statistical information, express releases, official publications]. URL: <http://ukrstat.gov.ua>.

17. Rehuliuivannia mihratsii: pryiom bizhentsiv z Ukrainy [Regulation of migration: reception of refugees from Ukraine]. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/migration-and-asylum/migration-management/migration-management-welcoming-refugees-ukraine_uk.

18. Zakonodavstvo Ukrainy [legislation of Ukraine]. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws>.

ДАНІ ПРО АВТОРІВ

Ланченко Євгеній Олександрович, доктор економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки, Національний університет біоресурсів і природокористування України
вул. Героїв Оборони, 15, м. Київ, 03041, Україна
e-mail: lanchenko@ukr.net

Івченко Володимир Миколайович, кандидат сільськогосподарських наук, в.о. генерального директора Український науково-дослідний інститут продуктивності агропромислового комплексу
пл. Солом'янська, 2, м. Київ, 03035, Україна
e-mail: ivchenko_vm@ukr.net

DATA ABOUT AUTHORS

Lanchenko Yevhenii, Doctor of Economic Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Department of Economics, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine
15, Heroyiv Oborony street, Kyiv, 03041, Ukraine
e-mail: lanchenko@ukr.net

Ivchenko Volodymyr, Ph.D. in Agricultural Science, acting general director Ukrainian Research Institute Productivity of Agroindustrial Complex
2, square Solomyanska, Kyiv, 03035, Ukraine
e-mail: ivchenko_vm@ukr.net